

Wstęp

Już od zamierzalnych czasów bogactwo w rolnictwie utożsamiane było z własnością wielkich obszarów ziemi. Gwarantowała ona zaspokojenie podstawowych potrzeb konsumpcyjnych, inwestycyjnych, jak również podkreślała prestiż i wysoką pozycję społeczną. Z biegiem lat pojęcie ziemi jako źródła bogactwa zaczęło ewoluować. O zamożności zaczęły przesądzać wypracowane efekty z ziemi. Coraz większą uwagę przywiązywano do nasycenia ziemi środkami produkcji i właściwego gospodarowania. Początkowo były to prymitywne narzędzia, coraz bardziej udoskonalane, potem wykorzystanie mechanizacji i chemizacji w rolnictwie. Jednocześnie stosowano coraz lepsze odmiany roślin i rasy zwierząt, wprowadzano modyfikacje w zakresie technik produkcji. Kryzys, jaki dotknął światową gospodarkę w latach 30. XX wieku, unaoczniał, szczególnie w rolnictwie, kwestie produktywności zasobów, dostosowania skali produkcji do relacji czynników wytwórczych, a przy okazji potrzebę wsparcia tego sektora. Z perspektywy polskich doświadczeń okazało się, że duże majątki ziemskie szczególnie silnie odczuły zjawiska kryzysowe (Orczyk, 1981). W tym przypadku relacje pomiędzy dochodami a aktywami były nieefektywne. Znaczna wartość majątku generowała niskie dochody.

Powstanie w Europie EWG i potem wdrożenie wspólnej polityki rolnej początkowo spowodowało zwrócenie uwagi na kwestie zamian strukturalnych, wzrostu produkcji, produktywności i tym samym dochodów rolniczych. Ewolucja WPR i wdrażanie kolejnych reform (szczególnie od reformy MacScharry'ego realizowanej od 1992 roku) zmieniły istotę wsparcia rolnictwa. Polegało to na przejściu ze wsparcia opartego na wyższych cenach na bezpośrednie wsparcie dochodów (dopłaty bezpośrednie, mające początkowo charakter płatności kompensacyjnych), które finansowane były głównie przez podatnika. Jednocześnie coraz większą rolę zaczęły odgrywać zagadnienia środowiskowe, jak i społeczne (rozwój obszarów wiejskich). Spowodowało to ponownie zmianę podejścia do relacji pomiędzy dochodami a aktywami. Chodzi tu o to, aby przy danym majątku osiągać możliwie wysoką produktywność i dochody, ale przy okazji uwzględniać ograniczenia środowiskowe. Siłą rzeczy więc aktywa mają w pewnym sensie zabezpieczać negatywne oddziaływanie środowiskowe. Stąd wzrosło znaczenie pozaprodukcyjnych składników majątku, które nie generują dochodów. Jednocześnie wraz ze zmianą systemu wsparcia pojawił się problem kapitalizacji subsydiów w cenie ziemi rolniczej. Ponadto waloryzacja dóbr środowiskowych poprzez instrumenty WPR UE sprawiła, że wzrosło znaczenie pozaprodukcyjnych użyteczności ziemi. Okoliczności te wpłynęły na to, że cena ziemi rosła powyżej swojej produktywności. W konsekwencji wzrastała także wartość majątku nieproporcjonalnie do dochodów. Rolnicy stają się więc

coraz bardziej zamożni w sensie wartości aktywów, z drugiej jednak strony nie jest to odzwierciedlone w dochodach i płynności. Zagadnienia te dotyczą także gospodarstw rolnych w Polsce ze względu na objęcie rolnictwa WPR UE.

W tym kontekście ocena funkcjonowania gospodarstw rolnych powinna uwzględniać szersze spektrum – nie tylko zdolność do kreacji dochodów, ale także ocenę kształtowania się majątku i kontekst środowiskowy. Jak zauważa Hill (2000), zmiany wartości majątku w gospodarstwach rolnych są często pomijane, przy jednoczesnej koncentracji analiz na kwestiach dochodowych. Do podobnych wniosków dochodzą Mishra, El-Osta, Morehart, Johnson i Hopkins (2002), którzy stwierdzają, że skupienie się na jednym wskaźniku dobrobytu, takim jak dochód, powoduje pominięcie innych wskaźników, na przykład majątku posiadanego przez gospodarstwo domowe rolników. Ponadto jeśli uwzględnimy kwestie rozwoju zrównoważonego, pojawia się pytanie, czy istnieje konflikt pomiędzy celami ekonomicznymi funkcjonowania gospodarstw rolnych (dochody, aktywa) a środowiskowymi na poziomie gospodarstw rolnych (De Koeijeri, Wossink, Struik i Renkema, 2002).

W zakresie prowadzonych badań może się także pojawić pytanie odnośnie do tego, czy instrumenty wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich w ramach WPR powinny być jeszcze bardziej zróżnicowane – ze względu na skalę produkcji gospodarstw rolnych czy też różne modele funkcjonowania gospodarstw. Chodzi o to, że być może po przekroczeniu określonej skali produkcji (czy stopnia intensywności produkcji) wsparcie bardziej służy kapitalizacji zasobów aniżeli kreacji dochodów, co ze społecznego punktu widzenia, a zwłaszcza efektów makroekonomicznych pomocy publicznej, nie jest korzystne. Można przypuszczać, że wejście gospodarstw rolnych na wyższą skalę produkcji wiąże się ze zwiększeniem znaczenia akumulacji w kształtowaniu warunków rozwojowych, także ze względu na konieczność coraz większego odtwarzania majątku. Gospodarstwa te wpadają w swego rodzaju kierat technologiczny (Czyżewski, B., 2017), przy czym – jak wynika z badań (Swinnen i de Gorter, 2002) – rozkład korzyści z tego wynikających jest uzależniony od poziomu rozwoju rolnictwa. Dotyczy to w szczególności gospodarstw większych ekonomicznie. W przypadku bowiem mniejszych jednostek sytuacja jest bardziej złożona i uzależniona od hierarchii celów funkcjonowania gospodarstw i możliwości pozyskiwania dochodów spoza rolnictwa. Rodzi to potrzebę uwzględnienia różnych modeli funkcjonowania gospodarstw rolnych w zakresie zarówno oceny mechanizmów rozwojowych, jak i stosowanych instrumentów wsparcia.

Głównym celem monografii jest ukazanie mechanizmów kształtujących związki pomiędzy dochodami a aktywami w gospodarstwach rolnych w Polsce na tle krajów UE z uwzględnieniem kontekstu rozwoju zrównoważonego.

Równoległe do celu głównego sformułowano cele szczegółowe:

1. Rozpoznanie akumulacji gospodarstw rolnych ze względu na typy produkcyjne, wielkość ekonomiczną.

2. Określenie miejsca dochodów, majątku oraz podejścia do zagadnień środowiskowych w hierarchii celów funkcjonowania gospodarstwa rolnego.
3. Zdiagnozowanie sytuacji majątkowej i dochodowej w gospodarstwach rolnych.
4. Ocena środowiskowego wymiaru funkcjonowania gospodarstw rolnych w kontekście dochodów i aktywów.

W toku realizacji badań została sformułowana główna hipoteza badawcza: wraz z rozwojem gospodarstw rolnych i rosnącym znaczeniem funkcji środowiskowych i społecznych w rolnictwie związki pomiędzy dochodami i aktywami ulegają osłabieniu. Pojawiają się więc następujące pytania (problemy badawcze):

1. Jaki jest kierunek oddziaływania zrównoważenia ekonomicznego oraz środowiskowego na związki pomiędzy dochodami a aktywami?
2. Czy wartość ziemi jako składnika majątku oddziałuje na wzmocnienie, czy osłabienie związków pomiędzy dochodami a aktywami?
3. Jak kształtują się związki pomiędzy dochodami a aktywami w zależności od modelu funkcjonowania gospodarstwa rolnego?

Poruszane zagadnienia odnoszą się to teorii ekonomiki rolnictwa oraz zrównoważonego rozwoju. W literaturze rzadko poruszano ten temat, zwłaszcza w zestawieniu ze zrównoważonym rozwojem. Od czasu rozpoczęcia transformacji gospodarczej w Polsce można zauważyć, że badania nad akumulacją w rolnictwie i nad związkiem dochodów z aktywami zostały ograniczone, tymczasem procesy te mają charakter niezależny od ustroju gospodarczego. Brakuje obecnie w Polsce, jak i w dorobku światowym, pogłębionych badań uwzględniających związki dochodów i majątku w rolnictwie w kontekście środowiskowym, subsydiów. Powyższe przesłanki stanowiły motywację do podjęcia badań w ramach tytułowego problemu.

Pojawia się także pytanie: czy osiągnięcie względnie wysokiego poziomu rozwoju rolnictwa umożliwi osiągnięcie dochodów parytetowych i dodatniej akumulacji, bez wsparcia instrumentami polityki rolnej? Niewykluczone, że dotyczy to niewielkiej grupy gospodarstw o wysokiej skali produkcji i określonych kierunkach produkcji, które są mniej wspierane instrumentami WPR UE, na przykład specjalizujących się w chowie zwierząt ziarnożernych (drób, trzoda chlewna). Jest to istotne w kontekście toczącej się dyskusji odnośnie do dalszych zmian WPR UE dotyczących ograniczenia jej budżetu, modyfikacji istniejącego systemu wsparcia w kierunku efektywniejszego wykorzystania pomocy publicznej, jak również uwzględnienia kontekstu rozwoju zrównoważonego (w sensie środowiskowym, ekonomicznym czy społecznym). Chodzi tu także o kwestię uzależnienia wsparcia aktywności inwestycyjnej od przestrzegania określonych standardów środowiskowych. Zagadnienia te w tym kontekście mają walory aplikacyjne. Z kolei uzupełnienie analizy związków dochodów i majątku w Polsce o doświadczenia innych krajów UE, lepsze rozpoznanie funkcjonowania mechanizmów rozwojowych w rolnictwie z uwzględnieniem kontekstu rozwoju

zrównoważonego czy znaczenia wsparcia instrumentami WPR UE może stanowić oryginalny wkład w rozwój nauk ekonomicznych w specjalności ekonomiki rolnictwa.

Zakres przestrzenny badań obejmuje głównie Polskę. Ze względu na szersze odniesienia badawcze przyjęto porównania badanych zjawisk do krajów UE(23). Do analiz wstępnie zaklasyfikowano kraje, które należą do UE przynajmniej od 2004 roku (25). Z tej zbiorowości wykluczono Maltę i Cypr¹. W niektórych analizach rozdziału 5 (dotyczących modeli panelowych) wyłączono dodatkowo Słowację oraz Danię ze względu na odstający charakter danych (por. rozdział metodyczny). Z kolei zakres czasowy badań to głównie lata 2004–2018. W przypadku badania analizowanych związków jako zmienną zależną przyjęto w większości przypadków aktywa, a jako zmienną objaśniającą dochód. Wybór ten wynikał z chęci większego wyeksponowania aktywów, procesów ich akumulacji w ocenie procesów rozwojowych gospodarstw rolnych, co jest mniej powszechne w tego typu badaniach.

Badania są oparte na dedukcyjnym sposobie rozumowania, zweryfikowane podejściem indukcyjnym. Dlatego istniejący stan wiedzy w zakresie poruszanych zagadnień wsparto wynikami ocen empirycznych, które pochodzą z baz statystycznych (m.in. FADN, GUS, Eurostat). Podstawowy materiał badawczy stanowiły dane pochodzące z systemu rachunkowości rolnej FADN (*Farm Accounting Data Network*). Wyniki z tej grupy obejmują w Polsce część gospodarstw rolnych (silniejszych ekonomicznie), do których są zaliczane gospodarstwa towarowe. Jak wskazuje się w opracowaniach Eurostatu (*Farm accounting...*, 2020), zastosowana metodyka zbierania informacji ma na celu dostarczenie reprezentatywnych danych w trzech wymiarach: regionu, wielkości ekonomicznej i typu rolniczego gospodarstw rolnych. Reprezentują one w krajach UE populację około 5 000 000 gospodarstw rolnych, które obejmują około 90% całkowitej powierzchni użytków rolnych (UR) i odpowiadają za około 90% całkowitej produkcji rolnej². Uwagę zwraca to, że dane te mają charakter mikroekonomiczny i odnoszą się do średnich arytmetycznych z przeciętnego gospodarstwa rolnego z określonej grupy gospodarstw (ze względu na typ produkcyjny, wielkość ekonomiczną, region, kraj). Dlatego reprezentują zachowania niejednokrotnie tysięcy gospodarstw rolnych i z tego punktu widzenia można je utożsamiać z zagregowanymi.

Ze względu na konieczność bardziej szczegółowego zbadania analizowanych zależności, zwłaszcza w kontekście dynamiki zjawisk, oraz możliwość

---

¹ Kryterium wykluczenia były najmniejsze zasoby areałów użytków rolnych w tych dwóch krajach w porównaniu do całej analizowanej zbiorowości UE(25). Ponadto struktura produkcji rolnej w tych krajach znacznie różni się od tej w Polsce.

² Z tego punktu widzenia reprezentatywność tych jednostek odnosiłaby się do gospodarstw silniejszych, które tworzą te 90% całkowitej produkcji rolnej. Poza obszarem zainteresowania systemu FADN są natomiast gospodarstwa słabsze ekonomicznie, tworzące pozostałe 10% produkcji.

wykorzystania dodatkowych informacji wykorzystano także niepublikowane dane indywidualne gospodarstw rolnych prowadzących nieprzerwanie rachunkowość rolną w systemie FADN w okresie 2004–2019. W sumie grupa ta liczyła 2299 gospodarstw. Dodatkowo w 2020 roku odbyły się badania ankietowe na próbie 120 gospodarstw rolnych z Wielkopolski, które prowadzą rachunkowość rolną według FADN (bardziej szczegółowy opis przeprowadzonych badań zawarto w aneksie metodycznym). W tym przypadku chodziło przede wszystkim o pogłębienie badań dotyczących wstępnego rozpoznania hierarchizacji celów gospodarstw rolnych, jak i aspektów środowiskowych oraz społecznych ich funkcjonowania. Wybór Wielkopolski wynikał z faktu, że gospodarstwa z tego regionu są nastawione bardziej prorynkowo na tle innych regionów w Polsce i z tego punktu widzenia niektóre tendencje są bardziej wyraźne czy też wyprzedzające dla całego kraju. Ponadto istniała możliwość zestawienia badanych cech jakościowych z ilościowymi ze względu na prowadzoną przez nie rachunkowość rolną.

Zebrane dane pierwotne i wtórne zostały opracowane za pomocą: analizy wskaźnikowej, metod statystyki opisowej, modeli panelowych, analizy rzetelności pozycji, metody Topsis (podejście CRITIC – *criteria importance through intercriteria correlation*). Szczegółowe opisy metodyczne zostały zawarte w aneksie. Ze względu na relatywnie złożoną metodykę oraz wykorzystanie wielu baz danych postanowiłem wprowadzić zarówno aneks metodyczny, jak i empiryczny. Kierowałem się przy tym komunikatywnością przekazu oraz uwiarygodnieniem wyników badań. Pozwoliło to przenieść niejednokrotnie żmudne opisy metodyczne i dodatkowe wyniki badań poza główny tok rozważań.

Monografia składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, aneksu metodycznego i załącznika empirycznego. Rozdział pierwszy stanowi wprowadzenie do rozważań. Odniesiono się do zagadnienia gromadzenia majątku jako procesu ekonomicznego. Podjęto także kwestię kapitalizacji subsydiów w rolnictwie, makroekonomicznego kontekstu rozważań. Istotnym elementem tego rozdziału są wątki odnoszące się do czynników wytwórczych w procesie akumulacji majątku oraz kreacji dochodów, jak również umiejscowienie badań w teorii ekonomii. Zawarte w tym rozdziale wątki mają głównie charakter teoretyczno-przeglądowy.

Rozdział drugi poświęcono modelom rozwojowym gospodarstw rolnych. Chodzi tu o gospodarstwo tradycyjne, industrialne, zrównoważone, ekologiczne. Pozwoliło to osadzić teoretyczne rozważania w szerszej perspektywie umożliwiającej uwzględnienie różnych funkcji, jakie pełnią gospodarstwa rolne w systemie ekonomicznym, społecznym i środowiskowym. Jest to o tyle istotne, że funkcjonowanie gospodarstw rolnych w ramach określonych modeli jest różnorodne. Ułatwiło to empiryczną weryfikację związków pomiędzy dochodami a aktywami w dalszej części analiz (rozdział 5). Pytaniem otwartym są kierunki przyszłego rozwoju gospodarstw rolnych.

W rozdziale trzecim rozważania ogniskują się wokół zagadnień związanych z sytuacją ekonomiczną gospodarstw rolnych w zakresie majątku i dochodów.

Rozpoznano kształtowanie się oraz dynamikę akumulacji, aktywów, inwestycji, dochodów. Zaprezentowane ujęcie empiryczne uwzględniające wielkość ekonomiczną gospodarstw rolnych, typy produkcyjne, a także gospodarstwa rolne z krajów UE pozwoliły na kompleksową ocenę badanych zjawisk. Analizy pozwoliły na identyfikację różnic i podobieństw w tym zakresie pomiędzy gospodarstwami rolnymi w Polsce i w krajach członkowskich UE. Odnotowano, że szczególnie wielkość ekonomiczna oraz kraj różnicują zarówno kształtowanie się aktywów, jak i dochodów i inwestycji.

Rozdział czwarty dotyczy zagadnień rozwoju zrównoważonego oraz celów funkcjonowania gospodarstw rolnych w relacjach pomiędzy dochodami a aktywami. Wykorzystano tu głównie wyniki badań ankietowych. Pozwoliło to poszerzyć spektrum analizowanych problemów o kwestie behawioralne i rozpoznać hierarchię celów gospodarstw rolnych. Rozpoznano także środowiskowy i społeczny wymiar funkcjonowania gospodarstw rolnych w kontekście aktywów i dochodów. Ponadto dokonano oceny kształtowania się stopy akumulacji oraz majątkochłonności dochodu. Okazało się, że cel dochodowy jest zdecydowanie bardziej preferowany przez producentów rolnych w porównaniu do celu majątkowego i środowiskowego. Z drugiej jednak strony istnieje grupa producentów rolnych, w których według deklaracji respondentów pojawia się efekt majątkowy.

W kolejnym rozdziale przystąpiono do empirycznej weryfikacji związków majątku i dochodów gospodarstw rolnych. W tym celu wykorzystano dane z systemu FADN do oceny związków w krajach UE oraz dane indywidualne do oceny gospodarstw rolnych w Polsce. W ocenie wykorzystano głównie modele panelowe. Wprowadzeniem do rozważań w tej części pracy była ocena stopy zwrotu z kapitału własnego, która pozwoliła na wstępną ocenę badanych związków z perspektywy makroekonomicznej. Z przedstawionych analiz wynika między innymi, że bardziej efektywna transformacja dochodów na aktywa ma miejsce w gospodarstwach z nowych krajów członkowskich. Odnotowano zróżnicowanie w zakresie siły badanych związków w wybranych modelach rozwojowych gospodarstw rolnych. Wynika to z funkcji środowiskowych i społecznych, jakie pełnią. Synteza rozważań merytorycznych jest zawarta w zakończeniu, które zawiera także rekomendacje pod adresem polityki rolnej.

Składam serdeczne podziękowania Panu Profesorowi dr. hab. Szczepanowi Figielowi za wnikliwe uwagi, sugestie oraz trud włożony w recenzję tej monografii. Wpłynęły one na jej finalną wersję, wszelkie jednak ewentualne niedociągnięcia obciążają wyłącznie autora. Słowa wdzięczności kieruję także do Współpracowników Katedry Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, w tym szczególnie do Pana Profesora dr. hab. Andrzeja Czyżewskiego, którzy wspierali mnie, skłaniali do refleksji, dopingowali oraz tworzyli atmosferę sprzyjającą rozwojowi naukowemu.